له‌ "ژ.ك."ه‌وه‌ بۆ كۆمار

مێژوو نووسیی حیزبی له‌ ژێر تیشكی ڕه‌خنه‌دا

ئەیوب ئەیوبزادە

فه‌سڵی سێزده‌هه‌م: پێشه‌واو مه‌سه‌له‌ی گرینگی خاك

ئەیوب ئەیوبزادە

پێشەواو مەسەلەی گرینگی خاك

كوردستان وەك ناوی نیشتمانی كورد، زاراوەیەكی مێژوویی و جوغرافیایی و كولتووریيە. ئەم ناوە بۆ یەكەم جار بەرەسمی لە نێوەراستی سەدەی 12هەمی زایینیدا لە سەردەمی سولّتان سەنجەری سەلجوقییەوە دانی پێدانراوە. بەلاّم بەپێچەوانەی زاراوەی كوردستان كە بە مانای نیشتمانی كوردان كەلّكی لێوەرگیراوە، مەسەلەی دیاری كردنی سنووری كوردستان هەر لە كۆنەوە تا ئێستا هەلّگری بۆچوونی هەمەچەشن و جیاواز بووە. گرفتی ئەم مەسەلەیەش بەتەواوی بۆ دابەش كردنی كوردستانو دروست نەبوونی دەولّەتێكی یەكگرتووی كوردی دەگەڕێتەوە كە سنوورەكانی خۆی لەگەلّ دەولّەتەكانی دراوسێ دیاری بكات.

لە درێژەی بێبەش بوونی نەتەوەی كورد لە دەسەلاّتێكی نەتەوەیی گشتگر كە هەموو كوردو خاكی كوردان بخاتە ژێر ركێفی دەسەلاّتدارەتیی خۆیەوە، داگیركەرانی كوردستان بەبێ نێوەبڕ هەولّی ئەوەیان داوە جوغرافیای كوردستان بشێوێننو بەهۆی راگوێزانی كورد لە كوردستانو نیشتەجێ كردنی نەتەوەی غەیرە كورد سنووری كوردستان بەرتەسك بكەنەوە. رۆژهەلاّتی كوردستان وێنەیەكی ئاشكرای ئەو راستییەیە.

"سنورو كەوشەنی رۆژهەلاّتی كوردستان لە سەرووی رۆژهەلاّتی ئاراراتەوە دەس پێ دەكاو بە داوێنی زنجیرە چیاكانی زاگرۆس دا دێتە خوارێ تا دەگاتە پشتكۆ. رۆژئاوای رۆژهەلاّتی كوردستان دەبێتە كوردستانی بندەستی توركیەو باشووری كوردستان كە ئەویش بە عێراقەوە لكێنراوە. رۆژهەلاّتی كوردستانی بندەستی ئێران دەبێتە هەمەدانو بەشێكی ئازەربایجانی رۆژهەلاّت لەلای خوارو خوارووی رۆژئاواشەوە لەگەلّ ئۆستانی خوزستانو عێراق سنووریان لێك دەگەڕێتەوە".[1]

كەچی رۆژهەلاّتی كوردستان لە نەخشەی جوغرافیایی ئێراندا لەنێوان چوار پارێزگادا دابەش كراوە. ئۆستانی ئازەربایجانی رۆژئاوا، پارێزگای ئیلام، كوردستان (سنە)و ئۆستانی كرماشان. جگە لە ناوچەی سنە(ئەردەلان) و چەند شاری دەورەبەری نەبێ كە بە كوردستان ناو دەبرێ، هیچ كام لە ناوچەو مەلّبەندو بەشەكانی تری رۆژهەلاّتی كوردستان لە بەلّگە رەسمییەكانی دەسەلاّتدارانی ئێراندا بە كوردستان ناو نابرێ، لەگەلّ ئەوەی لە دوای باكووری كوردستان، رۆژهەلاّتی كوردستان بە رووبەرێكی 12495 كیلۆمیتر 2جێ، بە گەورەترین پارچەی كوردستان دەژمێردرێ.

كاتێ لە دوای برانەوەی شەڕی دووهەمی جیهانی هەلی ساغ كردنەوەی سەروەریی نەتەوەیی بۆ كورد رەخسا، نەتەوەخوازیی ئازەری تەنیا لەسەر بوونی دەسەلاّتێكی سەربەخۆی نەتەوەیی بۆ كورد، كێشەو

ئەیوب ئەیوبزادە

گرفتی نەبوو، بەڵكوو لەسەر مەسەلەی خاكو دیاریكردنی سنووری كۆماری كوردستانیش هەڵگری هەڵوێستێكی دەمارگرژانەو زیادە خوازانەو كردەوەگەلێكی داگیركەرانە بوو.

كورد شارو ناوچەكانی گۆمی وان، میاندواو، ورمێ، سەلماس، خۆی، ماكۆی بە بەشێكی جیانەكراوە لە وڵاتو نیشتمانی مێژوویی خۆی دەزانێ كە چی ئازەرییەكان ئەو شارو ناوچانەیان بە پارچەیەكی ئەرزی ئازەربایجان لەقەڵەم دەدا. ئارگومێنتی ئازەرییەكان ئەوە بوو زۆرایەتیی دانیشتوانی ئەو شارانە ئازەریین. كوردەكانیش لە بەرامبەردا دەیانوت: ئەو شارانە بەدرێژایی مێژوو خاكی كورد بووەو دانیشتووانو دەورو پشتی ئەو شارانەش كوردن. نیشتەجێ بوونو خاوەنداریەتی دوو تەوەرەو دوو مەسەلەی لێك جیاوازنو پێویستە تێڕوانینێكی واقعبینانەمان بۆی هەبێ. دەكرێ كۆمەڵە خەڵكێكی تایبەتی لە دڵی خاكی نەتەوەیەكی تر گیرسابووبێتنەوە یاخۆ بە مەبەستێكی دیاریكراو پەلكێش كرابن، بەڵام ئەوە بەو مانایە نیە ئەو كۆمەڵە خەڵكە خۆ بە خاوەنی خاكو نیشتمانی ئەو نەتەوەیە لە قەڵەم بدەن. بۆ وێنە ئێستا نیوەی پتر لە نفووسی دانیشتوانی تاران ئازەرین، داخوا دەكرێ تارانیش بە خاكی ئازەربایجان بزاندرێ؟ جگە لەوەش لە چەند قۆناغدا خاوەنانی ئەو ناوچانە تووشی سیاسەتی راگوێزانی زۆرەملی هاتوونو لە زێدو نیشتمانی خۆیان بۆ هەندەران پەرەوازە كراونو بە ئانقەستو بە دانستە بەشێك لە گەلی ئازەریی لێ نیشتەجێ كراوەو دواتریش لە رووی ئیداریەوەو بە هۆی سیاسەتێكی شۆوینیستی خراوەتە سەر ئازەربایجان. هەر بۆیە مەرج نیە ئەو شوێنانەی دەكەونە نێو سنووری كوردستانەوە زۆربەی دانیشتووانەكەی لە كورد بن. بەم جۆرە گرفتی خاكو مەسەلەی دیاری كردنی سنووری نێوان كۆماری كوردستانو حكومەتی میلیی ئازەربایجان بوو بە یەكێكی تر لە پرسە ستراتیژییەكانی بەردەم نەتەوەخوازیی كورد لەو ساڵانەدا.

رەگو ریشەی ئەم گرفتە دیارە شتێك نەبوو لەو كاتەدا لە نەكاو دروست كرابێ. ئەم ئالۆزیانە بۆ مێژوویەكی زۆر دووررتر دەگەڕایەوە، بەڵام تەنیا شتێكی كە نوێ بوو، ئەوە بوو رووناكبیرانی ئازەری كە لەو سەردەمەدا لە ریزەكانی فیرقەی دیموكراتی ئازەربایجان دا لە دەوری یەكتر كۆببوونەوە، هەڵگری هەمان روانگە بوون بەرامبەر بە كورد كە لە شاكانی سەفەوییەوە پێیان بەمیرات گەیشتبوو.

سەفەوی و گۆڕینی هەلومەرجی دیموگرافی لە رۆژهەڵاتی كوردستان

"تا سەردەمی سەفەوییەكان لە داوێنی چیاكانی قەفقاس بەرەوخوار بۆ سەر رووباری ئاراسو لەوێشەوە بەناو مەڵبەندەكانی ماكۆ و خۆی بەرەو خوار تا سەر دەریاچەی ورمێ و بەرەو خوارتر شوێنی ژیانی ئێلاتی كورد بوو. رووداوەكانی سەردەمی فەتحی ئیسلامی و خەلافەتی عەبباسی و كۆچرەویی

ئەیوب ئەیوبزادە

تورکانی غوز و هێرشەکانی مەغول و کێشە و بەرەی نێوان ئیلە تورکمانەکانی قەرەقونیلو و ئاق قوینلو نەیتوانیبوو بە جۆرێکی بنەڕەتی هەلومەرجی ئەو شوینانە بگۆرێ. ئەگەرچی هەندێ لە پاشماوەی ئیلو هۆزەکانی تورک، تورکمان، مەغوول لەو ناوچەیە دا جێگیر بوون، بەلاّم هەمیشە زۆرایەتیی دانیشتوانیو دەسەلاّتدارەکانی کورد بوون، تەنانەت لە سەردەمی پەیدابوونی سەفەویەکاندا ئەمارەتە بەهیزەکانی چەمشگە زەک، دونبولی، مەحمودی، برادوست، هەکاری، موکری... لە ناوچەکانی سەروو، رۆژئاوا، خوارووی دەریاچەی ورمێ دا هەبوون. شائیسماعیلی سەفەوی (903-907) لە سیاسەتی دینی دا تەعسوبێکی زۆری بۆ ئەو 7 ئیلە ئازەرییەی قزلباش، شاملو، روملو، ئیستاجلو، تکەلو، قاجار، ئەفشار، ذولقەدر هەبوو کە بوون بە هێزی سەرەکی دامەزراندنی دەولّەتەکەیو لەشکرکێشی‌یەکانی لە ناوچەکەدا".[2]

"سیاسەتی فەناتیزی مەزهەبی شاسمایلی سەفەوی ناکۆکی قوولّی خستە نێوان پێوەندییەکانی کورد و ئازەری و تۆوی ناکۆکیەکی قوولّی مەزهەبی شیعە و سوننی و ناکۆکییەکی قولّی نەتەوەیی کوردو عەجەمی چاند".[3]

"دەولّەتی سەفەوی وەختایەک ئەمارەتە کوردەکانی داگیر دەکردن میرو پادشای قزلّباشی ئازەری لێوە دەکردن بە فەرمانرەوا".[4]

"شاە ئیسماعیل بۆ بەهێز کردنی سنووری خوراسان لە بەرامبەر هێرشی ئۆزبەک دا ئیلّی کوردی قەرامانلوی لە کوردستانەوە بۆ خوراسان گوێزایەوە".[5]

"دوای ئەویش شاە تەهماسبی کوری بەشێکی گەورەی ئیلە کوردەکانی زەنگەنە، چگنی، زیگ، کەلهوری لە کوردستانەوە گوێزایەوە بۆ خواراسان".[6]

لە سەردەمی پاشایەتیی شاە عەبباسی یەکەمیش دا سیاسەتی راگوێزتنو هەولّ دان بۆ گۆڕینی دیموگرافی مەلّبەندو شارو ناوچەکانی کوردستان درێژەی پێدرا.

"شا عباس لە دوای سالّی 1011وە 50هەزار خیزانی لە ئیلی گەورەی "چەمشگەزەک" و هەندێ لە ئێلە کوردەکانی دیکەی بۆ دەشتەکانی خوارووی تاران راگوێزاو، لەوێشەوە بەخۆیان و مالّ و ران و رەوەوە بۆ خۆراسان نارد".[7]

"بۆ پر کردنەوەی ئەم بۆشایەش رێوشوێنی هێناو جێگیر کردنی هەندێ لە ئیلە گەورە شەرکەرەکانی قزلّباشی بۆ کوردستان دانا".[8]

"ئێلی ئەفشار یەکی بوو لەو 7 ئیلە قزلباشە کە بەشداری سەرەکی لە شەرەکانی شاە اسماعیلو دامەزراندنی دەولّەتی صەفەوی شیعەدا کردبوو".[9]

ئەیوب ئەیوبزادە

"كە شا عباس هاتە سەر تەخت، لە سۆنگەی ئەوەی هەندێ لە سەرانی ئەم ئیلە لە شەڕەكانی بەغدادا ئازایەتییان نواند، شا عباس یەكێك لە گەورەكانی ئەفشاری بە ناوی "كلب عەلیەوەی" بانگ كرد. پایەی "خان"ی پێ بەخشی و ڕای سپارد كە ئیلی پەرەوازەی ئەفشار كۆ بكاتەوەو لە ورمی لە شوێنی ئیلە كوردەكان جێگیریان بكا".[10]

هێنانی ئێلی ئەفشار بۆ ورمێ

"ڕاگوێزانی بەكۆمەڵی دەیان هەزار خێزانی ئێڵە كوردەكانی دەوری ورمێ بۆ خوراسان و دوایی تێشكانی تراجیدیی ئێلی برادوست و موكری و گیرانی قەڵای دمدم و كوشتنی مەزنەكانی كورد، كوشتنی زۆرایەتی لایەنگرەكانی ئەمیر خانو كوشتاری بەكۆمەڵی خەڵكی موكریان، بوون بە سەرەتای گۆڕانێكی بنەڕەتی پێكهاتەی دیموگرافی دانیشتووانی ناوچەكە دا. لە ئەنجامی ئەوەش دا گۆڕانی ئابووری، كۆمەڵایەتی، سیاسی، جەنگی. كورد سەرەڕای ئەوەی بەشێكی گرینگی هیزی مرۆییو مادی خۆی لەدەس دا و، لە تەرازووی هێزەكانی ئەم ناوچەیەدا سەنگی قورسی جارانی نەما، دەسەلاتی حوكمرانیشی لەدەس دەرچو، كە جاران بەدەس گەورە خۆجێییەكانی كوردەوە بوو".[11]

"شاە عباس لەمەش دوو مەبەستی هەبوو:

یەكێكیان سپاردنی پارێزگاریی ناوچە سنوورییەكانی ئەوی بە یەكێك لە ئیلە دلسوزەكانی دەرباری عەجەم، لە جێگەی ئیلە كوردەكان كە بە گویرەی گۆڕانی تەرازوی هێزەكانی روموو عەجەم ئەم لاوە ئەولایان ئەكرد. ئەوەی تریان- سپاردنی سەركوتكردنو تەمێكردنی ئیلە "یاخی"یەكانی كورد، كە چەندین ساڵ بوو لە خۆڕسو هەڵگەڕانەوە دابون دژی دەسەڵاتی عەجەم، بە یەكی لە ئیلە شەركەرەكانی قزلباش".[12]

"سەرنجدانیك لە سنووری ڕۆژهەڵاتی كوردستان دەری ئەخا كە بە درێژایی ئەو سنوورە عەجەم بەجۆرێ نیشتەجێ كراون، لەمپەرێكی باریكی نەتەوەیی- ئازەریی ئەوتۆیان لە نێوان كوردو فارس دا دروست كردوە، لە هیچ ناوچەیەك دا سنووری هاوبەشیان لەنێوان ئەم دوو نەتەوەیەدا نەهێشتوە. بەڵكو لە هەمووی دا عەجەمی لێ جێگیر كراوە. ئیلە ئازەرییەكانی قزلباش. لەوانە ئیلی ئەفشار كە بە درێژایی سنووری خۆرهەڵاتی كوردستان نیشتەجێ كرابوون و ئەركی سەركوت و دەستەمۆ كردن و سەر پێدانەواندنی گەلێكیان پێ سپێردار بوو، كە نەریتی ژیانو جۆری جیهانبینیو خو رەوشتی كۆمەڵایەتی و پەروەردەی دینیان بە تەواوی لەگەڵ ئەوان جیاواز بوو. ئەمەش بوو بە یەكەمین هۆی دروست كردنی

ئەیوب ئەیوبزادە

ناکۆکییەکی قووڵی گشت لایەنە لەنێوان ئەو دو میللەتە دا کە ڕووداوەکانی ناوچەکە بە زۆر کردبوونی بە دراوسێی یەکتری".[13]

"بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین سیاسەتی پاشاکانی تورک دەرحەق بە گەلی کورد لەسەر چەند کۆڵەکە ڕاوەستابوو.

1_ گۆڕینی بنەڕەتیی هەلومەرجی دیموگرافی سەروی ڕۆژهەڵاتی کوردستان.

2_ نەهێشتنی دەسەلاتی سەردارە خۆجییییەکانی کورد و دانانی سەرانی قزڵباش بە خۆیان و هۆزەکانیانەوە لە جێگەی ئەوان.

3_ هەوڵدانی گۆڕینی زۆرەملی مەزهەبی خەڵکی کوردستان لە سوننیەوە بۆ شیعە.

4_ بەکارهێنانی ئەوپەڕی توندوتیژی بۆ چاوترساندنی خەڵکو سەرکوتکردنی بێ بەزەییانەی هەموو جۆرە بەرهەڵستیو ملنەدانی."[14]

"شاهەکانی عەجەم و مێژونووسو نووسەرەکانی بە چاوی سووک سەیری کوردیان کردووە. کوردیان بە دزو جەردەو پیاوکوژو یاغی لەقەڵەم داوە. نووسەرانی عەجەم لە سەردەمی سەفەویەکانەوە وەکو "حسن بەگی روملو، اسکندر بەگی تورکمان، ملا جلال منجم، نوسەری عالم آرای صفوی، تا نووسەرانی هاوچەرخی وەکو احمدی کسروی تبریزی، رحیمزادەی صفوی، عبدالحسین نوائی، حسین مکی، علی دهقان... هتد، ڕووداوەکانی سەدەکانی ڕابردوو، تێکهەڵچوونەکانی نێوان کوردو دەسەلاتدارە زاڵمەکانی ئێران لە باری سەرنجی دەوڵەتەوە ئەگێڕنەوە:

- هەموو شۆڕشو ڕاپەڕینەکانی کورد لە پێناوی ئازادی دا، بۆ دەرکردنی دەسەلاتی زاڵمانەی بێگانە لە کوردستان دا بە یاخی بوونی ناڕەوا دائەنێنو ناوی طوغیان، فیتنە، شۆڕش، ئاشوب، غائیلە...ی لێ ئەنێن، شەقاوەت نیهاد... ناو ئەبەنو شەڕکەرە داگیرکەرە بێبەزەییەکانی خۆیان بە موسوڵمان، غازی، شێر، دلێر، دلاوەر... باس ئەکەنو پەیمان شکێنیو بێبەڵێنیو پیلانی ناجوامێرانە بۆ لەناوبردنی مەزنەکانی کورد بە شانازیەوە، بە لطائف الحیل، تدبیراتی صائبە، کمندی تدبیر، وسایل و رسائل، زیرەکیو زۆرزانی کاربەدەستانی خۆیان ئەژمێرن...".[15]

لە ئاکامی ئەو چەشنە تێڕوانینەو هەروەها گرتنە بەری سیاسەتی سەرکوتو داپڵۆسینو داگیرکردنی شوێنو زێدی کوردەکان لەلایەن تورکانەوە: "دیمەنی عەجەمیش لە ویژدانی کورددا ناشیرینە. عەجەم بە واتای کەسێکی کە لە ژێرکەوتن دا کەساسو لە سەرکەوتن دا دڕندەیە، بۆ گەیشتن بە مەبەستی خۆی لە هیچ کارێکی ناجوامێرانە ناپرینگێتەوە، بەڵێن ئەداو نایهێنێتە جێ، لەگەڵ دۆستو دوژمن درۆ ئەکا، لە ململانێو زۆرانبازی دا پەنا ئەباتە بەر هەموو ڕیگەیەکی نامەردانە بۆ ئەوەی دوژمنەکەی لە ئەرز بدا.

ئەیوب ئەیوبزاده

فولکلوری کوردی گەلێک بۆچوونی لەو بابەتانەی تێدایه. تەنانەت قسەیەکی کوردەکانی لای ورمێ ئەڵێ: ئەگەر تووشی عەجەم بووی بیکوژه، ئەگەر نەتتوانی بیکوژی لەبەری هەڵێ، ئەگینا که دەمی پێت گەیشت تەفرەت ئەدا".[16]

سەرباقی هەموو ئەو مێژوو خوێناوییەو ئەو زوڵمو زۆریانەی له گەلی کورد کرابوو، له سەردەمی دەسەلاتی رەزاشا، گرفتێکی تریش به دانستەو بیرلێکراوەییەوە به گرژیو ئاڵۆزییەکانی نێوان کوردو ئازەری زیاد کرا و بەشێکی بەرچاو له شارو ناوچەکانی کوردستان له رووی ئیدارییەوە خرایه سەر ئازەربایجان.

"رەزاشا دەزگاکانی حکومەتی له ناوچه کوردییەکەدا به کاربەدەستی فارسو ئازەری پڕ کردەوە، رەزا شا مێژووی ناکۆکیی نێوان ئازەریو کورد و پشێوی نێوان کورد و فارسی له سەدەی بیستدا به هێند گرتو ئەم سیاسەته بوو به هۆی بێبەشکردنی کورد له هەمو مافێکو کردنی به پاشکۆ. سەرباری ئەوەش هەندێ ناوچه که هەر له دێرزەمانەوە کوردنشین بوون، راگەیەندرا به بەشێک له هەرێمی نوێی ئازەربایجانی رۆژئاوا".[17]

"ئۆستانی ئازەربایجانی رۆژهەلات 123 گوندی کوردنشینی له خاکی کوردستانی ئێران جیا کردۆتەوەو داویه به ئازەربایجانی رۆژهەلاتی تورک نشین. ئازەبایجانی رۆژئاوا له 6 شاری کوردنشین: مەهاباد، بۆکان، سەردەشت، شنۆ، نەغەدە، خانێو چوار شاری هاوبەشی کوردو تورک پێکهاتووه، وەک ورمێ، شاپور، خۆی، میاندواو. له 2255 گوندی ئازەربایجانی رۆژئاوا 1338 گوندی کوردنشینو 30 گوندی تێکەڵی کوردو تورکی له خاکی کوردستانی ئێران دابریوەو داویه به ئازەربایجانی تورک نشین به ناوی ئازەرەبایجانی رۆژئاوا. کارباری شارو دێهاتی کوردنشین که هەموویان کوردن، دراوه به ئۆستانداری ئازەربایجانی رۆژئاوا. له فەرمانداری هەمەدان 117 گوندی کوردنشین له خاکی کوردستان جیا کراونەتەوەو دراون به فەرمانداریی هەمەدان".[18]

له شازدەهەمی ژانویەی 1946 بەرانبەر به 26ی بەفرانباری 1324ی هەتاوی) به ئیمزای "پیشەوەری" و"شبستری"و"پادگان" بەڵگەنامەیەک له ژێر سەردێری "ویستو داخوازەکانی خەڵکی ئازەربایجان دەنوسرێو رێو رای گشتی بلاودەکرێتەوه. له ماددەی 11ی ئەو بەڵگەنامەیەدا باس له سنوورەکانی حکومەتی ئازەربایجان دەکرێو هاتووه:

"ئیمه به لەبەرچاو گرتنی فاکتورگەلی مێژوویی و جوغرافیایی و ئیتنیکی، ئەو شارانه به بەشێک له پێکهاتەی کۆماری میللی_ دیمۆکراتی ئازەربایجان دەزانین: تەوریز، ئەردەبیل، ورمێ، میاندواو، مەراغه، سەلماس، خۆی، مرند، میانه، انزلی، ماکۆ، ئەهر، زنجان، قزوینو همدان".[19]

ئەیوب ئەیوبزادە

بەگوێرەی ئەو بەڵگەنامەی کە لەلایەن سەرانی فیرقەوە ئامادە کرابوو، 95لە سەتی دانیشتووانی ئەو شارانە ئازەرین.

"تەوریز زۆر هەنگاو تەگبیری لە رووتری بەکارهێنا بۆ پاراستنی ئەو یەکپارچەیی خاکی کە داوای دەکرد. یەکەم، فیداییە ئازەرییەکان دەکار کران بۆ پێشگیرۆەیی لە عەشیرەتەکان (عەشیرەتە کوردەکان) بۆ گرتنی ئەو شارۆچکانەی کە کێشەیان لەسەر بوو. تەوریز هەروەها بەتوندی بەدەستیۆەردانی شوورەوی بۆ بەربەست کردنی عەشیرەتەکان پشت ئەستوور بوو. کاتێک ئەو (تاکتیکە) سەرنەکەوت، ئازەربایجان تاکتیکی سێهەمی گرتە پێشو ئەویش خۆ گێل کردن لە مهابادو لە پاشملەی وی بەرتیلدانو سمێڵ چەورکردنی رێبەرانی عەشیرەتەکانو هەرکامیان بە جۆرێ بوو".[20]

ناکۆکیەکانی نێوان کوردو ئازەرییەکان هەتا دەهات، نێوەرۆکو روخسارێکی گرژتری بەخۆیەوە دەگرت. بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەیکە: "ئارای کۆماری دیموکراتی ئازەربایجان لەگەڵ یەکێتی کۆمارە سوسیالیستەکانی شورەوی زۆر لە ئی مهاباد سازتر بوو. زۆر لە کاربەدەستانی پایەبەرزی دیموکرات لەو جۆرە هاووڵاتییانەی ئێران پێک هاتبوون کە ماوەی دورودرێژ لە یەکێتی شورەوی ژیابوون...".[21]

هەر لەبەر ئەوە ئەو بیرۆکەیان لا گەلالە ببوو کە دەتوانن لە مەسەلەی نزیکیی خۆیانو سۆڤیەت وەک کارتێک بۆ گەیشتن بە مەبەستەکانیان کەڵک وەربگرن. لەراستیدا ئازەری‌یەکان نەیاندەویست وەک دوو نەتەوەی جیاو بە مافی بەرانبەر لەگەڵ کوردان هەڵسوکەوت بکەن. درێژەی ئەم سیاسەتە نەیدەتوانی دژکردەوەی کوردی بەدوادا نەبێ.

"هەر بۆیە پێشەوا لە رێبەندانی 1324دا هەموو کارمەندە ئازەرییەکانی لە بەرێوەبەریەتی‌یەکانی مهاباد و ناوچەکانی دەوروبەردا وەدەرنا. هەروەها کاتێکیش پیشەوەری چەند کەس دەنێرێ تا بەرهەمی توتونی ناوچەکە وەک جاری جاران وەربگرێ، بەپێی بڕیاری پێشەوا کە بە سەرۆکایەتیی پورعەجەم جێگری بەرێوەبەرایەتی تووتنی تەوریز هاتبوو، بەدەستی بەتاڵ بۆ تەوریز گەڕایەوە."[22]

لە دوای مەهاباد، کورد لە میاندواویش دژکردەوەی پێویستی خۆی نواند. "کورد وا دەردەکەوێ کە سەرکەوتووانە داوای شاری میاندواو بکاتو دەگوتری لەم دواییەدا کاتی دائیرەی قەندو شەکری حکومەتی ئازەربایجان لۆرییەکی باری قەند لە کارخانەی قەندی دەوڵەتی میاندواو بێنێ کومیتەی خۆ جێیی کورد داویەتە دواوەو بەرواڵەت ئێستا ئالای کورد لەسەر کارخانەکە دەشەکێتەوە".[23]

"قازی لە دژی دیاریکردنی فەرمانداران لەلایەن دیموکراتەکانەوە بۆ میاندواوو رەزاییە بوە. لەوەش زیادتر، ئەو حەولی دەدا ئەو شارانەو هەروەها مەراغە، شاپور، سندووس و تکاب (تیکانتەپە)یش لەژێر کۆنترۆلی کوردان دابن".[24]

بەم جۆەر"دێمۆکراتەکان یەکەم تامی نارەزایەتی کوردەکانیان چێشکە کرد کاتێک عەشیرەتە کوردەکان دەستیان کرد بە داسەپاندنی دەسەڵاتی خۆیان بەشێوەیەکی لە زیدە بەسەر دێیەکان نزیک کەلاخوی (خۆی)و شاپور دا لە هەمان کاتدا ئەرتەشی مهابادیش میاندواوی داگیر کرد. مانگێک دواتر گرژییەکە ئەوەندەی دیکەش تەشەنەی کرد کاتێک سوارەی عەشیرەتی شکاکو هەرکی بە راستیش چوونە نێو کەلاخوی (خۆی)و کەلاماکی (ماکۆ)و داوای نیوەی شارەکان، نیوەی دێهاتو هەروەها بەشداریی لە بەرێوەبەری نێوە بە نیوەی ئەو شوێنانەیان کرد".[25]

"ئەو رووداوانە شوێنێکی قووڵیان لەسەر ورەو مەعنەوییاتی ئازەرییەکان هەبوو کە، بۆ یەکەمجار، بەروالەت بۆیان دەرکەوتو تێگەیشتن کە دوژمنکاری چەکدارانە لەنێوان دوو حکومەتەکەدا لەوانەیە بەراستی بیتە پێشێ".[26]

"تەنانەت ئەو کاتەش کە پیشەوەری لەو بارەیەوە دەستەداوێنی قازی محەممەد بوو، کوردەکان گوییان نەدایەو سیاسەتەکەی خۆیان نەگۆری".[27]

"لە هەمان کاتدا، حیزبی دێمۆکراتی کوردستان (KDP) کۆنترۆلی خۆی بەسەر ناوچەکانی دەرەوەی شاران دا پتەوتر کردو دەستی کرد بە بەرێوەبردنی بەرنامەیەکی هەرە نائاسایی شێوەی بەهرە وەرگرتن وەک حەولێک بۆ وەدەستهێنانی پشتیوانی ئەو خاوەن موڵکانەی کە لەو ناوچانەدا دەژیان کە رقەبەرایەتییان لەسەر دەکرا. لە راستیدا کاربەدەستانی حکومەتی مهاباد دەستیان لەوە گێڕایەوە ئەو رێوشوێنو پەسندکراوانە رەچاو بکەن کە تازە سەبارەت بە سیستەمی وەرگرتنی بەهرەی مالیکانە لەلایەن دێمۆکراتەکانەوە داندرابوون، ئەوان ئەو پەسندکراوانەی دێمۆکراتەکانیان پووچەڵ کردەوە... لەوەش زیاتر کۆمار کێشکچی لەسەر بەرهەمی خەلەو خەرمان دانا بۆ ئەوەی دیمۆکراتەکان نەتوانن داگیریان بکەنو دەستیان بەسەردابگرن. شارۆچکەکان دیسان کەوتنەوە بەر سەرنجو مەبەستی [کوردەکان]. کاتێک لە کۆتایی ژووئیە دا پیشەوەری هەڵبژاردنێکی بەپەلەی لە رەزائیە وەرێ خست. حیزبی دێمۆکراتی کوردستان هانی خوێندکارانی دا بۆ گازندەو پرۆتێست. هەرچەند ئاکامی هەڵبژاردنەکە پووچەڵ کرایەوەو سەری نەگرت. کۆمار شانی دایە بەر هەڵێنانەوەی هەنگاوی زۆر شەرانیتر، تا نێوەراستی ئووت رەزائیە بەچری لەلایەن سەربازانی کوردەوە دەورە درابوو".[28]

"فەرماندارى رەزائیە هەستی کرد بەگوێیی خۆئاخنین و لادان لە مهاباد بە رێگەی وتوێژی راستەوخۆ لەگەڵ خانە کوردەکان. ئەگەرچی ئەو بەرنامەیە لە سەرەتاوە سەرنەکەوت، کاربەدەستە پایەبەرزەکانیش هەر هەمان حەولیان دا. نموونە، سەلامولای جاوید، وەزیری نێوخۆ وەکی باس دەکرێ پێشنیاری کرد ئامادەیە کۆنترولی هەمو ناوچەکانی رۆژئاوای رەزائیەو خوارووی شاپوور بداتە دەست ئەمەرخان بەو

ئەیوب ئەیوبزادە

شەرتەی ئەو ریبازی وەفاداری خۆی بگۆرِیو لەگەڵ دیموکراتەکان هاوکاری بکا. گەورەی شکاکان ئەو پێشنیارەی وەدوایە داوە، و رایگەیاند ئەو پیی وایە ئەو ناوچەیە دەبێ وەکوو بەشێکی کۆماری مهاباد چاو لێبکرێو بەرەسمی بناسرێ".[29]

بۆ پێشەواو سیاسەتی کوردی "زۆر دژوار بوو دەست لەو هەموو شارۆچکە زۆر دەوڵەمەندانە هەڵگرن و فیدایان کەن. ئەگەر ئاوایان کردبا، دەبوو هۆی خەسارو لەکیس چوونی زۆری دیمۆگرافیو ئابووری لە خۆیان، باجێکی کە ئەوانەی خۆیان بە دامەزرێنەرانی دەوڵەت_ نەتەوەیەک دادەنێن بەزەحمەت دەتوانن بیدەن".[30]

"تا کۆتایی ئووت ئەو کاربەدەستانەی لەلایەن دێمۆکراتەکانەوە لە رەزائیەو شاپور لەبەرکار نرابوون لە ئاستی کۆنترۆلی راستەقینەی کە بە دەست کوردەکانەوە بوو هەروەک "بووکە شووشە" وا بوونو چییان لە دەست نەدەهات... مانگی سیپتامبر گوشاری زیاتری لەگەڵ خۆیدا هێنا کاتێک یەکەکانی ئەرتەشی مهابادو سوارەی عەشیرەتی شکاک چوونە نێو شاری رەزائیەو زیرۆبەگی هەرکی خۆی گەیاندە ژووری کاری فەرماندار. کاتێک فەرماندار پەناهی لەو جێگەی خۆی شاردبۆوە هاتە دەرێو چووە تیلگرافخانە کونسولی شورەوی دیسان وەشداریی دا بە کوردەکان بێتو هێزەکانیان نەکشێنەوە شورەوی خۆی لە کارەکە هەڵدەقورتێنێو موداخلە دەکا ئەوان بە قسەیان کرد، و دیمۆکراتەکان پەیمانێکی تایبەتییان لەگەڵ زیرۆبەگ مۆر کرد... ئەو موافەقەتنامەیە، ئاخرەکەی رەزائییەی خستە بەر کۆنترۆلی قانوونی هاوبەشی کورد_ ئازەری... لە ئاخرو ئۆخری مانگی سیپتامبردا ئەمەرخان مولەتێکی سی رۆژەی دا بە فەرماندری شاپور تا لەو ماوەیەدا دەست لە کۆنترۆلی ئەو شارۆچکەیە هەڵگرێو ئەویێ لە بەردەست بنێ. کۆنسول هاشمۆف و زێرۆبەگ بە پەلە چوونە زیندەشت، دێی زێدی ئەمەرخان و دیسانیش هەرەشەی راشکاوی دەستێوەردان و موداخەلەی شورەوییەکانیان هێنا گۆرِێ".[31]

لەم بارەیەوە لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیاشدا هاتووە:

"قازی محەممەدی سەرۆکی کوردان زۆربەی ئەم مانگە لە تەورێز ماوەتەوە و لەگەڵ پیشەوەری دا سەبارەت بە سنووری نێوان هەردوو لا (حکومەتی کوردستانو ئازەربایجان) قسەی کردووە".[32]

دیارە راوەستانو پێداگریی پێشەوا لەسەر ناسنامەی کوردستانی بوونی ئەو شارو ناوچانەی بەردێژایی مێژوو بەشێک لە نیشتمانی کورد بوون، بە مانای دژایەتیکردنی پێشەوا لەگەڵ مافو ئازادییەکانی گەلی ئازەری نەبوو. یا خۆ ئەو رووبەڕوو بوونەوەیە لە سۆنگەی نەتەوەخوازیەکی دەمارگرژانەوە سەرچاوەی نەدەگرت. مەبەستی پێشەوا لە مەسەلەی گرینگی دان بە خاک ئەوەش نەبوو سیاسەتێک بگرێتە بەر ئەو بەشە لەگەلی ئازەری کە نیشتەجێی کوردستانن، تووشی راونانو کۆچی زۆرەملی بکات. هیچ کام لەوانە

www.helwist.com

ئەیوب ئەیوبزادە

لەگەڵ روانینی گوتاری نەتەوەخوازیی پێشەوا، لە تەبایی دانەبوون. لە گوتاری نەتەوەخوازیی پێشەوادا رزگار کردنی کورد و نیشتمانی کورد بە مانای دژایەتی کردن لەگەڵ مافو ئازادییەکانی نەتەوەیەکی تر نەبوو. کاکڵ و جەوهەری کێشەکە لەسەر ناسنامەی کوردبوونی ئەو شارو ناوچانە بوو کە کورد بە درێژایی مێژووی تەمەنی تێیدا ژیاوە و بە خاکی خۆی زانیوە. لەو نێوەدا سیاسەتی پێشەوا، سیاسەتێکی بەرپرسانە بوو. بەو مانایە هەم لەلایەک بۆ رێزدانان لە دراوسێیەتیو پێکەوە ژیانی هێمنانەی نێوان هەر دوو نەتەوە کاری دەکرد هەمیش حازریش نەبوو لە مافی دەسەڵاتدارەتی بەسەر بەشێک لە خاکی نیشتمانی نەتەوەکەی چاوپۆشی بکا. ئەم مەبەستەش بەبێ دانانی سنورێک بۆ پەلبزێوی و زیادەخوازییەکانی نەتەوەخوازیی دەمارگرژانەی ئازەری، لەو کاتەدا نەیدەتوانی لە کردەوەدا بێتە دی.

لەو دۆزەدا هەر هەوڵێک بۆ ساغ کردنەوەی سەروەریی نەتەوەییو سەقامگیرکردنی کۆمار وەک دەزگای نوێنەرایەتی کردنی بەرژەوەندیو ئیرادەی نەتەوەیی کورد، گرێ دراوی مەسەلەی خاک بوو. ساغ کردنەوەو سەرخستنی سەروەریی نەتەوەیی کورد تەنیا بەبوونی خاکو نیشتمانەوە دەیتوانی بە مانای راستەقینەی وشە، مانای هەبێ.

بۆ گشت بزاڤێکی ناسیۆنالیستی، خاک گرینگیی تایبەتی هەیە. خاک مەکۆو زێدی لەدایکبوون و حەوانەوەی ژیانی نەتەوەیە. بەهۆی خاکەوەیە نیشتمانیش دەتوانێ مانای راستەقینەی خۆی بۆ نەتەوە پەیدا بکات. کاتێ نەتەوەیەک خاکی وڵاتەکەی چاوی تەماعی تێدەبردرێ، یاخۆ لە لایەن هێزێکی دەرەکییەوە داگیر دەکرێ، لە راستی دا ئەوە نیشتمانەکەیەتی کەوتۆتە بەر هەرەشەی لە ناوچوونەوە.

تیئۆریسیەنەکانو لێکۆلەرەوەکانی سەرقاڵی چەمکەکانی نەتەوەو نەتەوەخوازی لە بەرهەمە هزرییەکانیاندا نیشانیان داوە، نەتەوەیەک نەتوانێ خاک و نیشتمانی خۆی بپارێزێ، لە پرۆسەیەکی هێدیو لەسەرەخۆدا لە نەتەوەبوونی خۆی دەکەوێو دەچێتە قاوغی گرووپێکی ئێتنیکی گەڕۆکەوەو کێشەکەی چیتر ناتوانێ هەڵگری داواکاریی دەوڵەتێکی نەتەوەیی بێ. قەرەجەکان لە ئۆرووپا نموونەیەکی هەرە زیندوون لەم بارەوە.

"ئانتۆنی سمیس" کە گەورەترین ئاسەواری لە بوارگەلی نەتەوە و بوارەکانی پێوەندیدار بە نەتەوەخوازیی بەرهەم هێناوە، یەکێک لەو کەسانەیە بەقووڵی لە بەرهەمەکانی دا ئەم باباتە هەستیارەی وروژاندووە.

ئەگەر مۆدێرنیستەکان نەتەوەو نەتەوەخوازی تەنیا بە قۆناغی مۆدێرن دەبەستنەوەو ناسیۆنالیزمیش تەنیا بە پرەنسیپێکی سیاسی دەزانن، لای سمیس کە نوێنەرایەتیی روانگەی ئێتنو- نەتەوەخوازی دەکات، نەتەوە بە ئاکامی گەشەی ئەو گروپە ئێتنیکیانە دەزانێ کە خاوەنی مێژوویەکی دوورو درێژی پێکەوە ژیانن. بەڵام سمیس لەگەڵ ئەوەی لای وایە کۆمەڵگای ئێتنیو نەتەوە، سەر بە یەک مالبات و خێزانێکی

ئەیوب ئەیوبزاده

هاوبەشن، ئەوەش بیر دەخاتەوە کە خاڵی لێک جیاکەرەوەی نێوان نەتەوەو ئیتنیکیش نابێ تێکەڵ بکرێ.
سمیس لەم بارەیەوە دەنووسێ:

"نەتەوە کۆمەڵگای ئیتنی نییە، چونکە سەرەڕای هەندێک تێهەڵکێشی، لەوەدا کە هەر دوکیان سەر بە یەک خێزانی دیاردەیەکن (ناسنامەی کەلتووری بەکۆمەڵ) کۆمەڵگەی ئیتنی هیچ مەرجەعێکی سیاسی نییەو لە زۆر حاڵێشدا خاوەنی کەلتوری جەماوەریو تەنانەت رەهەند Dimension خاکی نییە، چونکە مەرج نییە کۆمەڵگای ئیتنی بە شێوەیەکی فیزیکی خاوەنی خاکی مێژوویی خۆی بێت. لە کاتێکدا نەتەوە دەبێت لە نیشتمانی تایبەت بەخۆیدا بژی بە لایەنی کەمەوە بۆ ماوەیەکی درێژ تا بتوانێ وەک نەتەوە خۆی دروست بکاتو لە هەمان کاتدا پێویستە کەلتوورێکی جەماوەری بۆ خۆی برەخسێنێو ئارەزووی ئەندازەیەک لە دیاریکردنی چارەنووسی خۆی هەبێت".[33]

لە پیوەندی لەگەڵ ئیدیعای کەسانێک کە سیاسەتی هێمنانەی پێکەوە ژیانی کورد و ئازەری پەیرە و ناکەن و دۆستایەتیی لەمێژینەی کورد وەلا دەنێن، دەبێ بگوترێ کە هەبوونی کورد لە هەموو ئەو شوێنانەی کە لە سەردەمی رەزاشادا بە ئازەربایجانی رۆژئاوا ناودێر کراون، بەشێکە لە کوردستان. بەڵام بە مەبەستی ئاژاوە نانەوە لەنێو کوردو تورک دا ئەو ناوە بەسەر ئەو مەڵبەندەدا سەپێندراوەو لە روانگەی ئیدارییەوە سنووربەندی کراوە. فاکتەکانی: مێژوویی، ئەسڵی تەسەروفو خاوەندارییەتیو پەیوەست بوونی خاک چارەسەری هەر گرفتێکی ئیحتمالی دەکەن.

یەکەم لە باری مێژوویییەوە ئەو مەڵبەندە درێژەی خاکی کوردستانەو تێهەڵکێشێک نیە کە خاکی وڵاتێکی دیکە بێ. بۆ ئەو مەبەستە هەموو نەخشەکانی سەردەمی عوسمانی بەتایبەتی نەخشەی رەسمی ساڵی 1893ی زایینی لە سەردەمی عەبدولحەمید بەرپەرچدەرەوەی هەر چەشنە ئیددیعایەکی کوردنەبوونی ئەو ناوچەیەیە. وێڕای ئەوە ئەسڵی تەسەروف یا خاوەندارێتی لە هەر کێشەیەک دا حوکم دەکات. لێرەدا پڕانیی خاک (گوندو شارەکان) لەژێر تەسەروفی کورد دایە. هەر بۆیە ئەگەر چەند شارۆچکەیەک لەو مەڵبەندە زۆربەیان کورد نەبن، ئەو حاڵەتە رەدکەرەوەی کوردستانی بوونی ئەو بەشە لە نیشتمانی کورد نیە. کورد پێویستی بەوە نیە کە مەسەلەی مالکیەتی خاک و ئەو بەشە لە نیشتمانەکەی بە کێشەیەکی ئەرزی دابنێ. چونکە ئەسلی تەسەروف و مێژووی هەبوونی کورد لەو بەشە لە خاکی کوردستان جێگای گومان نیە. راگوێستنی دەیان هەزار بنەماڵەی کورد بەپێی وتەی مێژوونووسانی ئازەری لەو بەشەی نیشتمانی کوردەوە بۆ رۆژهەڵاتی ئێران و جێگیر کردنی عەشیرەتە کۆچەرەکانی ئازەری لەجێی ئەوان لەمێژوودا خوویایە.

ئەیوب ئەیوبزادە

کورد خوازیاری ژیانێکی هێمنانە و ئاشتیخوازانەیە. کورد بە قبووڵی بنەما دیمۆکراتیکەکان بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری ئیداریی ئەو بەشانەی کە کورد و ئازەری تێکەڵن ئامادەی هاوکارییە ئەوەش میراتێکی مێژووییە کە بەهۆی پێشەواوە بۆ کورد بەجێ ماوە. هاوخەباتی و ژیانی هێمنانەی کورد و ئازەری دەتوانێ گەیشتن بە مافی نەتەوەیی ئەو دوو گەلە دەستەبەر بکات.

---

[1] وەرگیراو لە کتێبی پێداچونەوە (گەشتێک بەنێو بزووتنەوەی رزگاریخوازانەی کورد لە کوردستانی ئێران بە پێنووسی بەرێز کەریم حیسامی لاپەرەکانی 15و 16.
[2] عالم آرا صفوی لاپەری 74 دوکتور مجید شیبانی.
[3] کوردستانو کێشەی سنووری عوسمانی_ فارسی 1639-1847 لە نوسینی نەجاتی عەبدوڵلا لاپەری 24.
[4] کوردستانو کێشەی سنووری عوسمانی_ فارسی 1639-1847 لە نوسینی نەجاتی عەبدوڵلا لاپەرەکانی 24و 25.
[5] د. عبدالحسین نوایی، شاه طهماسب صفوی، ص177.
[6] حرکت تاریخی کرد به خراسان ج 2 ص137 لە نووسینی کلیم‌الله توحدی به نقل لە کتێبی کوردو عەجەم.
[7] کلیم‌الله توحدی، حرکت تاریخی کورد به خراسان جلدی2 لاپەری 152 به نقل لە کتێبی کوردو عەجەم لاپەری 30.
[8] کوردو عەجەم لاپەری 30.
[9] د. مجید شیبانی، تشکیل شاهنشاهی صفویه لاپەری 79 به نقل لە کتیبی کوردو عەجەم.
[10] میرزا رشید ادیب الشعر، تاریخ افشار به انظمام قیام شیخ عبیدالله... لاپەری 46. وەرگیراو لە کتێبی کوردو عەجەم ل 34.
[11] کوردو عەجەم لاپەری 33.
[12] کوردو عەجەم لاپەری 34.
[13] کوردو عەجەم، مێژویی سیاسیی کوردەکانی ئێران نووسینی صالح محمدامین 1992 لاپەری 36.
[14] بروانە کتێبی کوردو عەجەم. لاپەری 24و 29 لە نووسینی صالح محمدامین.
[15] کوردو عەجەم... لاپەری 55.
[16] کوردو عەجەم مێژووی سیاسیی کوردەکانی ئێران، نووسینی صالح محمدامین 1992 لاپەری 56.
[17] نادر ئینتسار ئێتنۆ نەتەوایەتی کوردی، وەرگێرانی عەتا قەرەداغی.
[18] محمد پناهیان_ فرهنگ جغرافیایی ملی ترکان ایران زمین 1351. لاپەرەکانی 92و 93. بە نەقل لە کتێبی پیداچوونەوە. گەشتێک بەنێو بزووتنەوەی رزگاریخوازانەی کورد لە کوردستانی ئێران. نووسەر کەریم حیسامی. چاپخانەی ماردین. سوید 1996.
[19] فرازو فرود فرقه دموکرات... لاپەری 120.
[20] پێوەندییەکانی کۆماری کوردستانو کۆماری ئازەربایجان لە نوسینی ریچارد ئەی. مۆبلی، وەرگێر: بەرێزحەسەنی قازی لاپەری 60.
[21] پێوەندیەکانی کۆماری کوردستان و کۆماری ئازەربایجان... نوسەر ریچارد ئەی. مۆبلی. وەرگێرانی حەسەنی قازی لاپەرەکانی 57و58.
[22] روزنامه خبر پینج شەممۆ 27 دیماهی 1324 لاپەری 2. وەرگیراو لە کتێبی بارودۆخی سیاسی کوردستان(1880\1946) لە نووسینمی موجتبی بورزوویی، لە وەرگێرانی نازناز محەممەد عەبدولقادر/ یوسف خدر چوپان/ سوران علیپور، لاپەری 410.
[23] رۆژهەلاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی... لە وەرگێرانی ئەنور سوڵتانی لاپەری 196.
[24] پێوەندییەکانی کۆماری کوردستانو کۆماری ئازەربایجان... لاپەری 70.
[25] پێوەندییەکانی کۆماری کوردستان... ریچارد ئەی مۆبلی و وەرگێرانی بەرێز حەسەنی قازی لاپەری 84.
[26] پێوەندییەکانی کۆماری کوردستان و کۆماری... لاپەری 84.
[27] پێوەندیەکانی کۆماری کوردستان ... لاپەری 85.
[28] پێوەندییەکانی کۆماری کوردستان و کۆماری... لە ورگێرانی حەسەنی قازی لاپەری 86.
[29] پێوەندییەکانی کۆماری کوردستان و کۆماری ئازەربایجان. نووسەر ریچارد ئەی. مۆبلی. وەرگێر: حەسەنی قازی لاپەری 86.
[30] پێوەندیەکانی کۆماری کوردستان و... لاپەری 102.
[31] پیوەندییەکانی کۆماری کوردستان.. لاپەریکانی 89و 90.
[32] رۆژهەلاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی... ئەنور سوڵتانی لاپەری 197.
[33] ئەنتۆنی سمیس. نەتەوەخوازی_ تیۆری و ئایدۆلۆجیو مێژوو. و، هوشیار عەبدورەحمان سیوەیلی. لاپەرەکانی 21و 22.